

A 'KONFESSZIONALIZÁCIÓ' MINT PARADIGMA AZ ORTODOX KELET-EURÓPÁBAN A KONFRATERNITÁSOK A PRAVOSZLÁV (ORTHODOX) KÖNYVKIADÁS- ÉS ISKOLAÜGYBEN

FÖLDVÁRI SÁNDOR DR. tudományos kutató
Budapest–Kijev
E-mail: alexfoldvari@gmail.com

DOI: <http://doi.org/10.23716/MTT.5.2022.28>

Absztrakt

A korai modernizmus kutatásának egy sarkalatos kérdése, hogy a “konfesszionalizáció” mint paradigma használata jogosult-e Kelet-Európa művelődéstörténetében. Szerző válasza, hogy igen. Mivel ez szerencsésebb az “elő-modernizáció”, pre-modernizmus paradigmájánál, amely utóbbi összemosta, hogy a reformáció korszakával nem a racionális, modern, liberális társadalom kezdődött el, hiszen ezeket az elveket a hitviták idején fel sem vetették.

Kulcsszavak: konfesszionalizáció, Lengyel-Litván Nemzetközösség, unió, pravoszláv, konfraternitás

1. Paradigmák a történettudományban.

A korai modernizmus tanulmányozásához elengedhetetlen a “konfesszionalizáció” mint paradigma használata Kelet-Európa művelődéstörténetében.¹ A pravoszláv, azaz orthodox világ nyugati felén, tehát Kelet-Európa nyugati részén, azaz a lengyel-litván államban, a mai Ukrajna s Belarusz területén, a 16-17. században világi, civil szervezetek (testvérületek: *confraternitas*) tartották fenn az iskolaügyet és a könyvnyomtatást.²

¹ Kifejezetten paradigmának nevezi egy angol egyháztörténész a „konfesszionalizácót” a korszaknak és a jelenségnek szentelt, ám csak a közép-európai keretek közt maradó tanulmánykötetben: DANIEL, David Paul: Konfesionalizmus a konfesionalizáció ako historická interpretatívna paradigma. In: *Konfesionalizácia na Slovensku v 16.–18. storočí*, ed. Peter KÓNYA et al., Vydavateľstvo Prešovskej univerzity: Prešov. 2010. 6–16. A nyugat-európai egyháztörténetben is így titulálja némely szerző, de mint vita tárgyát: LOTZ-HEUMANN, Ute: The Concept of ‘Confessionalization’: a Historiographical Paradigm in Dispute. *Memoria y Civilización*. 4. 2001. 93–114.

² Erről bővebben beszéltünk az előző évi konferencián, és annak a kötetében közölt hosszabb írásunkat nélkülözhetetlennek tartjuk a most közreadott tanulmányunk megértéséhez, mivel nem ismétljük meg a korábban elmondottakat: FÖLDVÁRI Sándor: Kultúráközvetítő hálózatok a Litván Nagyhercegség és a Habsburg Birodalom közötti könyvmozgás folyamataiban. In: *Hálózatok a tudományágakban*, Eds. FORRAI

Tegyük fel jól ismertnek, hogyan is működnek a paradigmák a természettudományokban (a közhellyé vált a Kuhn-féle paradigma-konceptióra jelen kötetben több más tanulmány is hivatkozik), és látjuk, hogy a történettudományban is hasonló a helyzet.

A történettudomány elszakadt már a tizenkilencedik századi természettudományos módszerektől — szerencsére. A huszadik században újraértelmezte önmagát.³ Az a dilettáns megközelítés, miszerint a történettudomány leírja, felsorolja, mi történt a múltban — sajnos a mai napig tartja magát a „művelt köztudatban”; ám a valódi tudományt éppen az különbözteti meg a teadélutánokon történeteket mesélő kávézenék csevegéseitől, hogy nem elmesél, hanem elemez.⁴ A pozitivistá történettudománynak is már ez volt a célja: forrásokot feltárni, megállapítani a források hitelességét — tehát nem csupán eseményleltárt adni. Elmondható ez már a német *Dobnerről*, a cseh történetírás megalapítójáról, valamint a már nem német, hanem „cseh”-cseh *Voigtról* és *Pelclről* is, amint ez tükröződik *Pelcl*: „dėjezpyt” és „dėjepis” terminusainak distinkciójában is: az első a „vizsgálódás” (*zpyt* „kérdezősködés”, „kivizsgálás”), a második a leírás (*pis* „írás, leírás”); azaz a puszta mesét már felváltja a múlt faggatása — bár még csupán a történéseké, s nem a folyamatoké (*dėje-* „történés, végmebenés”)⁵.

A huszadik században a történetírást önreflexiója döbentette rá, hogy minden esetben a történeti vizsgálódás *jelenéről* is szól. A fentebb hivatkozott Carr szerint a történetírás egyfajta *párbeszéd* a múlt és jelen között.⁶ Bloch pedig úgy fogalmaz, hogy a történelem nem a múlt tudománya, mert a történést a saját jelenében alkot; hat rá az a társadalom, melynek

Judit & PÓK Andrea, Budapest, 2020. 219–242. DOI 10.23716/TTO.24.2020.19 — Továbbiakban: Földvári: Hálózatok..., 2020.

³ A nemzetközi szakirodalom magyarul olvasható alapmunkáiból kiemeljük: CARR, E. H.: *Mi a történelem?* Osiris: Bp. 1995. Bloch, Marc: *A történelem mestersége*, Osiris: Bp., 1996; DUBY, Georges & LARDREAU, Guy: *Párbeszéd a történelemről*, Akadémiai: Bp. 1993; — A teljes huszadik századi történettudomány-felfogást itt lehetetlen áttekintenünk, de még csak a főbb elméleteket sem sorolhatjuk fel; erre nyúlfarknyi konferenciaközlemény nem vállalkozhat.

⁴ Ezt a nagyközönégnek szóló „történetész” nyilatkozatok semmiképpen sem tükrözhetik, s így a „művelt köztudat” azt hiheti, hogy a történettudomány csupán olyasféle adatok felhalmozása, mint például „hányban” vezették be a dísztvíratot, vö. Vasárnapi Újság (Kossuth Rádió), 2021. április 11-én 8 óra 19 perctől 8 óra 20-ig: https://mediaklikk.hu/radio-lejatszokossuth/?date=2021-04-11_06-00-00&enddate=2021-04-11_08-40-00&ch=mr1# — Szemben a nyugat-európai, tisztos forrásokból szponzorált tudományos kutatásokkal, amelyek szerencsésen függetlenek a politikától is, miféleképpen a szaktudósok valamiféle „kényszerneurórist” érezhetnek arra, hogy figyelmet szenteljenek a „köztudatnak”, s ezzel konzerválják azt is, hogy a Tudomány kiszolgáltatott maradjon a szponzorok és/vagy a fenntartó hatalom hiányos műveltségének.

⁵ NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában* História Könyvek: Bp. 1995. 119-124.

⁶ CARR, op.cit. 1995. 28.skk.

viszonyrendszerében elhelyezkedik.⁷ Ennek alapján véli úgy Georges Duby, hogy a történetírás is egyfajta szépirodalmi tevékenység.⁸ Tehát a bölcsész tudományok a gondolati közléseik eszközeül a teljes nyelvi kifejezőmódot alkalmazzák, azaz minden bölcsész tudományi munka tulajdonképpen esszé is, valamilyen mértékben.⁹ A történettudományrólunk szól, akik műveljük — ez pedig egy huszadik századi paradigma, s a tárgyának leírásához jelentősen közelebb visz: figyeljünk fel arra, milyen káoszhoz vezetne, ha középkori krónikák tudósításait, majd a felvilágosodás korának racionalista filológus-történészeinek forrásgyűjteményeit, majd a nemzeti romantika honfitudatát építő tudósainak (mint *Palacký*) emocionális töltettel megírt tudományos kijelentéseit, majd a huszadik század szkeptikus és önreflexióba mélyedő történészeinek elmélkedéseit mechanikusan egymás mellé állítanánk, hogy olyasmit kérdezzünk, „na, kinek van igaza”, mint ahogyan östermelő hölgyek átbeszélnek egymás piaci standjára. Mekkora vívmánya már a huszadik századi történettudománynak, hogy látja: minden tudományos publikációt *hermeneutikailag* kell értékelnünk, minden szerző megállapításait annak fényében vizsgálunk, hogy milyen személyiség volt a szerző s milyen társadalmi beágyazottságban alkotott. A huszadik századi megközelítések semmiképpen sem a „válság”, hanem az előrelépés, kiteljesedés bizonyítékai: olyan *paradigmák*, amelyekben le tudjuk írni a korábbi történettudományok problémáit, de szélesebb körű, tágabb kérdéscsoporttal, árnyaltabb szemlélettel. — Nemcsak léteznek a történettudományban is paradigmák, hanem elengedhetetlenek a szakma műveléséhez.

⁷ BLOCH, *op.cit.* 1996. 23.

⁸ DUBY-LARDREAU, *op.cit.* 1993. 34, 36, 45.

⁹ Felhasználtunk itt egy gondolatot GECSE Géza történésznek az egyetemi oktatási tapasztalataiból közöltet némely posztjából: <http://www.aspektus.eu/> — ezért itt feltüntetjük; de nem látunk okot arra, hogy szakirodalomnak tekintsük a web-lapját. Hibának tartjuk, hogy kommentár nélkül tette közzé némely diákjának a szemináriumi dolgozatát arról, milyen huszadik századi történettudományi megközelítések születtek — szó nélkül hagyva, hogy a kislány ezeket Ady Endre „minden egész eltörött” verssorával szemléltetve kesereg a „tisza tudás” válságán, félreértve vagy nem értve, hogy a posztmodern gondolkodásban az igazság mint olyan, valamiféle színes szöveg, amihez mindenki hozzáteszi a maga sajátos igazságát, így egyáltalán nem beszélhetünk „abszolút igazságról”, amelynek a fényében kellene részismereteket beágyazni egy előre „tudott” (valójában „hitt” – ez különbség) „igaz” értékrendszerbe, hanem állandóan bővülő tudásunk van a különböző partikuláris igazságokról.

2. A Lengyel-Litván Nemzetközösség, mint a kelet-európai konfesszionalizáció színtere

Amint a térképen látható, hatalmas államalakulat helyezkedett el Kelet-Európában a kora-újkorban, éspedig a Lengyel-Litván Nemzetközösség, a Commonwealth, amit éppen a British Commonwealth, a Brit Nemzetközösség mintájára neveztek így.¹⁰ Ez a lengyel-litván állam ekkor jelentősen hatalmasabb és nagyobb súlyú volt, mint a korabeli moszkvai Oroszország.¹¹

1. ábra: Kelet-Közép Európa ca.1570

¹⁰ MAGOCSI, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe*, Univ.of Washington Press: Seattle, London, 1991. 46. 14. számú térkép: *East Central Europe, ca. 1570*.

¹¹ Európa legnagyobb terület s legnagyobb lélekszámú állama volt. *The Polish Lithuanian Monarchy in Europe*: Edited volume containing revised versions of papers presented at the II Wiles Colloquium at Queen's University Belfast, 1999. Ed.: Richard BUTTERWICK-PAWLKOWSKI, Palgrave Macmillan: Basingstoke, 2001. 249. Bumblauskas, Alfredas: *Senosios Lietuvos istorija, 1009–1795*. Vilnius, 2005; BUMBLAUSKAS, Alfredas, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštija ir jos tradicijos*, Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius. 2010. 336.

Puskin drámájában, a Borisz Godunovban (amelyből Muszorgszkij írt operát), van egy rész, amikor a „litván határon” találkoznak az orosz összesküvők; nos, az a litván határ akkor mindössze száz kilométerre volt Moszkvától.¹² Ebben pedig az államforma a nemesi köztársaság volt, azaz a nemesek választották a királyt, s minden király utódját külön választással döntötte el a nemesi köztársaság országgyűlése, a szejm. Amikor tehát a keleti szomszéd Oroszországban a mindenható cár levághatta bojárai szakállát, ha nem engedelmessé vált, és ha nem tartózkodtak állandóan a moszkvai cári udvarban, nehogy otthon lázadást keltsenek a mindenható cár ellen.¹³ *Mindezek megalapozzák, hogy a konfesszionális paradigmát, alkalmazzuk erre a korszakra s ebben a régióban is: a cári orosz államon belül nem volt, mert nem lehetett, ám a lengyel-litván állam területén volt, éspedig a szakirodalom is itt vizsgálja.*

3. A konfesszionális paradigma Keleten és Nyugaton

A konfesszionális terjedelmes, de kelet-európai sajátosságokra gyümölcsözően alkalmazható definícióját adja M. V. Dmitrijev neves orosz medievista (aki a CEU-ban is oktatott):¹⁴

¹² PUSKIN, Alekszandr: *Borisz Godunov* c. drámájában a 7. szín a „Kocsma a litván határon” és a 11. szín a „Litván határ (1604 október 16)”. Mindkettő valahol a mai Ukrajna (esetleg Belarusz) keleti határaitól is keletebbre, Moszkvától kb. száz kilométerre helyezhető el, azaz a korabeli Lengyel-Litván Nemzetközösség akkori határán. Magyarul a 11. szín jelent meg új fordításban: Alekszandr PUSKIN: *Borisz Godunov*. In: 2000. 14. (2002):7–8. 44–53. — Korábbi fordításai: az első teljes magyar szöveg PUSKIN: *Borisz Godunov*; ford. Gáspár Andre; az előszót írta LUKÁCS György (!), Dante: Budapest. 1947. 96.; Modern, a színpadon ma is használt fordítás: *Borisz Godunov*, ford. Németh László, in Puskin: *Jevgenyij Anyegin: Drámák*, Európa: Bp. 1976, 201–274.

¹³ CRUMMEY, Robert O.: Reconstitution of boiar aristocracy, 1623–1645. *Forschungen zur osteuropäische Geschichte*, 18. (1973) 187–220. KLEIMOLA, Ann M.: The Changing Face of the Muscovite Aristocracy The 16th Century: Sources of Weakness, *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, 25. (1977):4. 481–493. <http://www.jstor.org/stable/41045610>. ZERNACK, Karl: Fürst und Volk in der ostslavischen Frühzeit, *Forschungen zur osteuropäische Geschichte*, 18. 1973, 9–23.

¹⁴ Eredetiben is közreadjuk a bonyolult körmondatot: “Под конфессионализацией понимается, во-первых, становление и развитие специфически конфессиональных дискурсов, специфически конфессиональных институтов и специфически конфессионального самосознания в протестантских и католических культурах нового времени (эти процессы описываются как первая и базовая стадия конфессионализации – Konfessionsbildung); во-вторых, новый симбиоз церковных и государственных инстанций, религиозной и светской политики, процессы, механизмы и институты совместного воздействия церковно-конфессиональных и государственно-конфессиональных институтов и факторов на социальную, политическую, культурную, экономическую жизнь католических и протестантских обществ Европы в раннее Новое время. В своем совокупном эффекте конфессионализация противостоит процессам секуляризации и оказывает – тем не менее! – важнейшим аспектом и перехода к модерности, и самого генезиса новоевропейской цивилизации.” ДМИТРИЕВ М. В.: «Православная конфессионализация» в Восточной Европе во второй половине XVI века?

„A konfesszionalizáció alatt értjük, először is: a speciálisan konfesszionális [tehát vallási] diskurzusok, valamint a speciálisan konfesszionális [tehát vallási] intézmények, és a speciálisan konfesszionális [tehát vallási] öntudat kialakulását és fejlődését (ezek a folyamatok úgy kerülnek leírásra, mint a konfesszionalizációnak az első és alapvető szakasza – Konfessionsbildung); másodsor, az egyházi és állami szervek, a vallási és világi politika új szimbiózisát; az egyházi-konfesszionális és az állami-konfesszionális intézmények összehangolt együttműködésének [a mechanizmusait és intézményeit], illetve Európa katolikus és protestáns társadalmainak a szociális, politikai, kulturális és gazdasági életére ható tényezőknél a mechanizmusait és intézményeit a korai Újkorban.”

Tehát a konfesszionalizáció folyamat, és a társadalom, illetve az állam egészét áthatja, azaz nemcsak a vallást. Lényeges az intézmények kiépülésére s működésére tett hatás, valamint az állami s egyházi szféra teljesen új, de szimbiózisban történő működése. Dmitrijev a katolikus és protestáns társadalmakban végbemenő folyamatokról beszél, jóllehet a tanulmányának a címe: „Orthodox konfesszionalizáció” Kelet-Európában a tizenhatodik század második felében? — kérdőjellel. Megnyugtató, hogy igennel felel rá, mert ő is disztingvál Kelet-Európa két fele, a Lengyel-Litván Államszövetség és az Orosz Császárság között. Kandidátusi disszertációját a Lengyel-Litván Nemzetközösség keleti szláv területeken végbement reformációs folyamatokból írta, s ennek átdolgozott formája később megjelent könyvként is.¹⁵

A konfesszionalizáció fogalma korábban a nyugat-európai, katolikus egyháztörténetírásban jelent meg.¹⁶ Későbbi fejlődésében oroszánrésze volt a német egyháztörténész Heinz Schillingnek, aki mindenekelőtt megkülönböztette a *Konfessionsbildung* és a *Konfessionalisierung* fogalmakat. Az előbbit a magyar szakirodalom a ‘felekezetiépítés’ vagy ‘felekezetszerveződés’ szavakkal adja vissza, az utóbbit viszont elkeni, mert ugyanezeket a szavakat alkalmazza rá.¹⁷ Más megoldásként az előbbire a mesterkéltséget és nehézkes ‘hitvallásképződés’ = *Konfessionsbildung* terminust használják, míg az utóbbira fenntartva ‘felekezetszerveződés’ =

Дрогобицький краєзнавчий збірник. 16. (Коло: Дрогобич. 2012). 133–152. id. hely 137. A szerző fordítása – F.S.

¹⁵ ДМИТРИЕВ М.В. *Православие и Реформация. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI века*. Изд-во МГУ: Москва, 1990.

¹⁶ ZEEDEEN, Ernst Walter: *Grundlagen Und Wege Der Konfessionsbildung in Deutschland Im Zeitalter Der Glaubenskämpfe*. *Historische Zeitschrift*. 185, (1958):2. 249–299. <http://www.jstor.org/stable/27612073>. [2021.04.12.]

¹⁷ TUSOR Péter: *Felekezetszerveződés a kora újkorban, Vigilia*, 73. (2008):1. 15–30.

Konfessionalisierung — szerencsétlen, hiszen a „hitvallás” nem azonos a felekezet egészével, másrészt a vallási felekezeteken túlmenően a konfesszionalizáció szélesebb társadalmi-gazdasági (sic!) folyamat volt.¹⁸ Véleményünk szerint az előbbire lehet jó magyar terminus a ‘felekezetszerveződés’ = *Konfessionsbildung*, az utóbbit pedig meg kell hagyni az eredeti formájában: ‘konfesszionalizáció’ = *Konfessionalisierung*, és ez jelölje az általános folyamatot, amely nemcsak az egyháztörténet egy pregnáns fordulata, de sokkal több: egy nagyszabású társadalmi-történelmi folyamat.¹⁹ — Heinz Schillinggel párhuzamosan, tőle függetlenül működött Wolfgang Reinhard, aki Schillinggel ellentétben, a katolikus egyház kereteiben gondolkodik, és eredeti cékitűzése az volt, hogy a „haladó-maradi” fogalompár dichotómiájából kiszabadítsa katolikus egyházát, amelyet a reformációval szembeállítva neveztek az egyetemi hallgatói „haladásellenesnek”.²⁰

Kérdés, hogy ugyanezt a konfesszionalizációt kereshetjük-e Kelet-Európában, vagy csak ehhez hasonló jelenségeket, amelyekre nézve metaforaként, idézőjelben használhatjuk a „konfesszionalizációt” a

¹⁸ E szerencsétlen szóhasználatot kodifikálja jeles magyar egyháztörténészünk, a bizánci kereszténység kutatásában nemzetközi szinten elismert Végheő Tamás is, amikor definíció gyanánt ezt lábjegyzeteli: „A *konfesszionalizáció / felekezetszerveződés*’ a szakirodalomban egyre inkább felváltja az *ellenreformáció és katolikus reform*’ fogalompárost”. VÉGHSEŐ Tamás: „...mint igaz egyházi ember”: a történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola: Nyíregyháza: 2011. 20. (41. jegyzet) — Vegyük észre, hogy a ‘felekezeteképződés’ csakis a *Konfessionsbildung* megfelelője lehet, és a ‘konfesszionalizáció’ lehet a *Konfessionalisierung* magyar megfelelője — mert a *konfesszionalizáció* nem szorítható bele az egyháztörténet kereteibe, mivel az egész társadalomtörténetet érintő jelenség/folyamat volt. A társadalom dominálja az egyházat, és nem az egyház a társadalmat; a konfesszionalizáció pedig magát a társadalomtörténetet érintette, nem csupán az egyháztörténetet.

¹⁹ SCHILLING, Heinz: Confessionalisation and the Rise of Religious and Cultural Frontiers in Early Modern Europe. in: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities, 1400–1750*. Eds. E. ANDOR and I.G. TÓTH: Central European University Press: Budapest. 2001. 21–36.; *Reformation und konfessionelles Zeitalter: [Prof. Dr. Heinz Schilling zum 60. Geburtstag]* eds. Stefan Ehrenpreis & Ute Lotz-Heumann. Wiss. Buchges.: Darmstadt. 2002. VIII, 138.

²⁰ Reinhard és Schilling párhuzamos és eltérő gyökerű indulásának, majd együttműködésének pregnáns dokumentuma az a szintéziskötet, amelyet már huszonnégy, különböző területről érkezett kutató tanulmánya, s huszonötödikként egy záró diskusszió alkot. *Die Katholische Konfessionalisierung: Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993*. Eds. Wolfgang Reinhard & Heinz Schilling. Aschendorff: Münster. 1995. XIII.472. (Series: Reformationsgeschichte Studien und Texte, 135.) — NB. ennek párhuzamos kiadása, teljesen azonos tartalommal: *Die katholische Konfessionalisierung...* hrsg. von Wolfgang Reinhard und Heinz Schilling. Gütersloher Verlagshaus: [Gütersloh], 1995. XIII.472. (Series: Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, 198.) – Reinhard vallomása arról, hogyan dolgozta ki a konfesszionalizáció fogalmát: KANÁSZ Viktor: Felekezet és felekezetszerveződés Európában - Wolfgang Reinhard előadása Budapesten. *Ujkor.hu* online közzétéve 2017-05-08, [https://ujkor.hu/content/felekezet-es-felekezetszervezodes-europaban-wolfgang-reinhard-eloadasa-budapest \[2021.03.18.\]](https://ujkor.hu/content/felekezet-es-felekezetszervezodes-europaban-wolfgang-reinhard-eloadasa-budapest [2021.03.18.])

paravoszláv-orthodox világban? A fent bemutatott jelenségek, folyamatok végbementek-e, s olyan vagy más módon, mint amit a nyugat-európai történész paradigma leír? Volt-e modernizáció Kelet-Európában?

Mindezeket legutóbb a keleti-európai konfesszionalizáció-probléma mai klasszikusa, a pravoszláv/orthodox elfogultsággal egyáltalán nem vádolható (mert izraelita származású) moszkvai orosz történész, Mihail V. Dmitrijev vetette fel, akit már fentebb idéztünk.²¹ — Előtte „sokan mások” is; a legfontosabb Alfons Brüning, a német katolikus történész. A lengyel-litván területek vallási életét, intézményesülését és ellentmondásait igyekszik számba venni, s a vallási tolerancia kudarcait, valamint a bizánci egyháznak a rómaival való unióját, mint ellentmondásos folyamatot elemzi.²² Nagy visszhangot kapott a kelet-európai konfesszionalizáció tárgyában írt munkája.²³

²¹ A fentebb hivatkozott munkáján túl: ДМИТРИЕВ Михаил Владимирович: М. В. Церковные братства Киевской митрополии в конце XVI в.: результат «православной конфессионализации»? in: *Сравнительная история: методы, задачи, перспективы. Сб. статей.* Ed. М. Ю. Парамонова. Москва, 2003. 133–153. — ДМИТРИЕВ, Михаил Владимирович: *Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.* Исторический факультет МГУ: Москва, 2003.; a már emlegetett konfraternitások, pravoszláv testvérületek és a püspökségek közti konfliktusok, mint a nyugati konfesszionalizációval rokon keleti folyamatok példái: 92-104. — ДМИТРИЕВ, Михаил Владимирович: Дмитриев М.В. Центробежные и центростремительные тенденции в развитии европейского христианства в XVI - XVII вв. in: *Брестская уния 1596 г.: Исторические причины.* (eds.) Дмитриев М. В., Флоря Б. Н., Яковенко С. Г. Индик: Москва. 1997. 15-32. A konfesszionalizációról: 26-28.

²² BRÜNING, Alfons: Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? – Potential and Limits of a Western Historiographical Concept, in: *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe.* eds. Thomas Bremer et al., Palgrave: London 2008. 65–96. – BRÜNING, Alfons: *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648).* Harrassowitz: Wiesbaden 2008. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 72.) – BRÜNING Alfons: Die Orthodoxie im konfessionellen Zeitalter: Von der kirchlichen Reform zur Konfessionalisierung – oder nicht? Beobachtungen in universalgeschichtlicher Perspektive. in: *Orthodoxa Confessio? Konfessionsbildung, Konfessionalisierung Und Ihre Folgen in Der östlichen Christenheit Europas.* eds. Mihai-D. Grigore & Florian Kühner-Wielach. Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen. [2018] 45-76. (Series: Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz Beiheft Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte, 114.)

²³ СЫНКОВА, Ирина: Исследование канфесиянализацыи в Речи Посполитой: Рецензия: Alfons Bruning. Unio non est unitas, Polen-Litauens, Weg im konfessionellen Zeitalter, 2008. Беларускі Гістарычны Агляд Науковы часопіс – Інтэрнэт-версія ISSN 1392-902X

[http://www.belhistory.eu/irynasynkovadasledavannekanfesyianalizacyirechypaspalitalj/_\[2017.11.15\]](http://www.belhistory.eu/irynasynkovadasledavannekanfesyianalizacyirechypaspalitalj/_[2017.11.15]) (a szerző birtokában letöltve) – МАСЛІЧУК_ Володимир: Рецензия: Alfons Bruning. Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter, 2008. Kyevan Academy 11. (2013). 229–233. – BÖMELBURG Hans-Jürgen: Rezension über Brüning, Alfons: Unio non est unitas. Wiesbaden 2008. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa.* 57. (2008):1. 141–143. – Von WERDT, Christophe. *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, Neue Folge.* 58. (2010):3. 448–49. <http://www.jstor.org/stable/41052501> – FRIEDRICH, Karin: Rezension von: Brüning, Alfons, Unio non est unitas, Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569 – 1648). *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* (2010)

4. A könyvnyomtatás, mint „konfesszionalizációs” jelenség a Lengyel-Litván Nemzetközösség területén

Amikor a területi fordulat a lublini unió után (1569) azt eredményezte, hogy a Litván Nagyhercegség a korábbi területének az északi felére zsugorodott, s a déli, az ukrán területeket a lengyel „Korona” területéhez sorolták, ezzel egy kalap alá vették a Lengyel Királysággal — akkor ennek lett némi katalizáló hatása az óukrán irodalmi nyelv kialakulására is, mivel a lengyel hegemonia elleni kulturális védekezés elősegítette a könyvnyomtatást és az ukrán tudat kialakulását is. A képen az Osztrogi Bibliát láthatjuk, amely az első nyomtatott, és pedig teljes Biblia keleti szláv földön.²⁴ A címlapon az 1581-es

2. ábra: Osztrogi Biblia

²⁴ A kép forrása az Orosz Állami Könyvtár (Российская Государственная Библиотека), vagyis a korábbi Lenin-Könyvtár (így ismertebb; az egykori Szovjetunió grandiózus, hatalmas pénzügyi támogatásokkal felépített és világviszonylatban is nyugati szakirodalomban is gazdag gyűjteménye) elektronikus régikönyv-gyűjteménye, amelyben többféle példány is van, pusztá regisztrációval hozzáférhető: <https://www.rsl.ru/>

évszám cirill számokkal (azaz a betűk fölé s elé tett jelekkel: ђ а ѿ ф ѿ п а =az eléje tett ђ az ezrest jelenti, a föléje tett ѿ, „titló” pedig a tízest, a görög számírás alapján, ahol szintén a betűk jelölték a számokat), majd a belső címlapot itt kihagyva, bemutatjuk a jobboldali képen Mózes első könyvének, a Genézisnek az elejét (Б Ы Т І Е), a díszes fejléccel (з а с т а в к а). Ez nem az első nyomtatott könyv, hanem az első teljes Biblia keleti szláv földön; mind jellegében, mind időben párhuzamos a magyar Vizsolyi Bibliával: az ukrainai Osztrihban 1581-ben jelent meg a Biblia, Magyarországon pedig 1590-ben.²⁵

A konfraternitások (bratsztva) közül a legrégebbit, valamint a tevékenységében is legerősebbet Lvivben (Lembergben) alapították 1586-ban. Elnyerte a patriarchától az úgynevezett „sztauropég” rangot, ami autonómiát jelentett, azaz nem tartozott püspöki fennhatóság alá: vallási kérdésekben a működését az egyházi hierachia nem felügyelhette, csak a legmagasabb vallási vezető. Ez is konfesszionalizációs folyamat, éspedig intézményesülés, azaz a helyi önállóság, a gazdasági-kulturális (könyvkiadási, oktatási) tevékenység ideológiai kontrolljának minimalizálása, s a *szubszidiaritásra* való törekvés.²⁶ Ezt követték a Luckban,²⁷ Kijevben,²⁸ Csernyigivben²⁹ és máshol alakuló konfraternitások (bratsztva), amelyek iskolákat mindenütt, és nyomdákat a legtöbb helyen működtettek. A „nemzeti” tudatú iskolaügy oroszlánrészen ezeknek a konfraternitásoknak az érdeme.³⁰ Ezeknek a társulatoknak a reformációval párhuzamos szerepét, a konfesszionalizációs folyamatokat

²⁵ KÁROLYI Gáspár: *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Új-Szövetsége szerint való szent-írás*, Vizsoly, 1590. Vö. SZABÓ József: *Károlyi Gáspár élete és jellemrajza*, Sárospatak, 1890. SZLÁGYI Sándor: A Károlyi biblia történetéhez, *Magyar Könyvszemle* 6. (1890) 21–22.

²⁶ ИСАЕВИЧ, Ярослав Дмитриевич: Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII веках. *Книга. Исследования и материалы*. 7. (1962). КОЛЯДА Г.И. Книгоиздательство Львовского братства в XVI веке. *Учен. записки. Общед. пед. и учит. ин-та им. Т.Г. Шевченко. Филол. серия*, 1, (Сталинабад. 1952). КРЫЛОВСКИЙ А.: *Львовское Ставропигиальное братство: Опыт церковно-исторического исследования*, Київ 1904.

²⁷ ПАВЛИЧКО Я.: *Рукописи Луцького монастирського братства: на матеріалах Національного музею м. Кракова*. Волинська ікона: Луцьк 1995. БОЙКО М. *Історично-бібліографічний нарис друкарства Волині 1578–1830: A Historie bibliographical outline of the typography in Volhynia*. Bloomington (Indiana, USA) 1972.

²⁸ A kijevi konfraternitás nyomdatevékenységére: КАГАМЛИК, С.: Початок книгодрукування в Лаврі. *Історія України*. 7. (1999); ТИТОВ, Ф.: *Типографія Києво-Печерської Лаври*, т. 1. Київ 1918. — Ennek a testvérületnek (bratsztvo) fenntartásában magasabb fokú oktatás is folyt: НІЧИК, В.М.: Філософія в Київській братській школі. *Філософ. думка*. (1982):2. 58-

²⁹ ДУБРОВСЬКИЙ В.: *Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні*, Київ 1928. — КАМЕНЕВА Т.Н.: Черниговская типография, ее деятели и издания. *Труды ГБЛ*. 3. (1959).

³⁰ МЕДИНСЬКИЙ С. М.: Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII століттях. *Радянська школа*: Київ. 1958. 210.

egyértelműen demonstráló tevékenységét már hatalmas szakirodalom bizonyította.³¹ — Fontos kiemelni, hogy az „irodalmi képzőművészet”, a könyvek ornamentikája, nemcsak illusztrációik, hanem a teljes kivitelezésük, a nyugati barokk erős hatását mutatja keleti, bizánci liturgikus környezetben. Ez egyébként az ukrán képzőművészet egészéről is elmondható.³² Fontos adalék még a konfesszionalizációhoz, hogy az egyházi zene- s énekkultúrán is nyomot hagyott a nyugati, barokk hatás is.³³ — Egyértelmű tehát az intézményesülés (iskolák, nyomdák), a felekezetiesség (az unióval szemben a pravoszláv konfessziót, ezáltal pedig a –katolikus– lengyelesítéssel szemben az –orthodox– ukrán nyelvi identitásukat védtek), a társadalmi-egyházi szimbiózist mutatja, hogy az uralkodó elit a saját nyelvi-nemzeti identifikációját a konfesszionális intézmények támogatásával fenntartásával segítette (Osztrogszkij herceg a pravoszláv-ukrán könyvnyomtatással, Žochowski metropolita pedig a katolikus suprasl'i nyomda felállításával³⁴), a kultúrában is a konfesszionális öntudat meghatározta jelenségekkel: a konzervatív-bizánci liturgikus könyvekben a nyugati katolikus Jézus szíve-motívum idegen, ám az unitus (görög katolikus) kiadványokban előfordul. A pravoszláv testvérületek (konfraternitások) az orthodox konfesszionalizációs folyamatoknak, az unitus, bazilita szerzetesi nyomdák (Suprasl', Pocsájjiv, Univ) pedig a görög katolikus konfesszionalizációs folyamatoknak a társadalmi (tehát nemcsak egyházi) szerepet betöltő intézményei. *Legfontosabbnak (a magunk részéről) az intézményesülést tartjuk a konfesszionalizációs folyamatok közül.* Ezt pedig a cári orosz állam a maga központosításával soha nem tette lehetővé (csökkent intézményesülés és csökkent polgárosodás, vagy felülről parancsolt „operett-fejlődés” nem elegendő) — a

³¹ ISAJEVICH, Yaroslav: Between Eastern Tradition and Influences from the West: Confraternities in Early Modern Ukraine and Byelorussia. *Ricerche Slavistiche*. 37. (1990). 269-294. — *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.)*, eds. ГОРСЬКИЙ В. С.; НІЧКІ В. М., ЛИТВИНОВ В. Д., СТРАТІЙ Я. М. - Наукова думка: Київ. 1990. 384. — КАГАНОВ І.Я.: *Українська книга кінця XVI-XVII ст.*, Харків. 1959.

³² АЛЕКСАНДРОВИЧ В.: Львівські малярі XVI–XVII століть як проєктанти графічного оздоблення друкованої книги. in: *Проєктування. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича* ed. Ясіновський, Львів 1998. АЛЕКСАНДРОВИЧ В. Західноукраїнські малярі кінця XVI століття. Студії з історії українського мистецтва. 3. (Львів 2000). ВYДАШЕНКО М.Б.: Львовский гравер второй половины XVII в. Василий Ушакевич. *Федоровские чтения 1980.* (Москва 1984). ВУЙЦІК В. Нові документальні відомості про українського гравера і друкаря XVIII ст. Івана Филиповича. *Записки Науково Тов-ва ім. Шевченка*. 236. 1998. КАМЕНЕВА, Татьяна Нилловна: Орнамента и иллюстрации Черниговских изданий XVII–XVIII вв. *Книга. Исследования и материалы*. 29. (1974.) –; ЛОГВИН Г.: 3 глибин. *Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст.* Київ 1990.; ГУСЄВА А.А.: Украинская книжная графика второй половины XVII в. в собрании отдела редкой книги ГБЛ. In: *Книга в России до середины XIX века.* Ленинград. 1978.

³³ ГНАТЮК О.: *Українська духовна барокова пісня.* Варшава; Київ 1994.

³⁴ FÖLDVÁRI: *Hálózatok...*, 2020. kül. 223–224.

lengyel-litván Rzeczpospolita nemesi köztársasága és jelentősen polgárosult állama a maga „európaibb” körülményeivel viszont igen.³⁵

VOLUNTARY
BROTHERHOOD
Confraternities of Laymen in
Early Modern Ukraine

Yaroslav Isaevych

*Isaevich, Yaroslav, ukrán akadémikus, a Harvard Egyetem vendégprofesszora,
fő műve: Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine,*

Confessionalisation as a Paradigm in East Europe: Confraternities of Orthodox Laymen in the Book Printing and Education

In the western part of the Orthodox world, i.e. in the Polish-Lithuanian state, in today's Ukraine and Belarus, in the the 16-17th centuries, secular NGOs (confraternities: brotherhoods) maintained the schools and book-printing. The confessionalisation-paradigm is more precize than the of pre-modernism, because the latter does not emphasize the fact that the era of Reformation did

³⁵ Mindezekről az itt helyhiány miatt kimaradt gondolatokból egy további rész elérhető a szerzőnek a már megjelent újabb előadásában: FÖLDVÁRI, Sándor: "Ukraine in Europe: for the Historical Roots of European Peculiarities of the Ukrainian Culture", in: *Україна і Центральна Європа – Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції* «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи» м. Ужгород 24 вересня 2021 року, eds. Олександр Бертолон, Олексій Шафраньош, etc., Ужгород, [Uzhorod, Ukraine] : Ужгородський національний університет, 2021, 346–350. ISBN 978-617-8046-15-6 — elérhető digitálisan is: <https://www.academia.edu/62629599> [2022.04.19] — Ennek a publikált előadásnak a nagyobb volumenű tanulmányként közölt változata sajtó alatt az Ukrán Tudományos Akadémia jóvoltából, és az orosz agresszió remélhetőleg szerencsés befejezését követően várható majd a megjelenése.

not start with a rational, modern, liberal society. The concept of confessionalisation means the religious discourses, the development of a specially confessionalised institutional system, and the emergence of individual (private) religiosity. Earlier this paradigm appeared in the Catholic and Protestant church history; then discussions arose, whether it could be used in the Orthodox, Eastern European cultural history. In a one-track-mind approach, if we were to roughly identify the Slavic Orthodoxy with the authoritarian Tsarist despotic society, the answer would be “not”. But the examples of book-publishing and the education show that confessionalisation took place in the western side of Slavia Orthodoxa, in the Polish-Lithuanian state. The socio-economic fund: the monopoly of the state and church hierarchy in Moscow, and private patronage in Ukraine, are significantly different.

Keywords: confessionalisation, Polish-Lithuanian_Commonwealth, church_union, orthodoxy, confraternities

Irodalom – a nyolc legfontosabb mű:

BRÜNING, Alfons: Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? — Potential and Limits of a Western Historiographical Concept. in: *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe*. eds. Thomas Bremer et al., Palgrave: London 2008. 65–96.

BRÜNING, Alfons: *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)*. Harrassowitz: Wiesbaden 2008. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, 72.)

Die Katholische Konfessionalisierung: Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993. herausgegeben von Wolfgang REINHARD und Heinz SCHILLING. Aschendorff: Münster. 1995. XIII.472. — párhuzamos kiadása, azonos tartalommal: idem, Gütersloher Verlagshaus: [Gütersloh], 1995. XIII.472.

FÖLDVÁRI, Sándor: Kultúráközvetítő hálózatok a Litván Nagyhercegség és a Habsburg Birodalom közötti könyvmozgás folyamataiban. In: *Hálózatok a tudományágakban*, Eds. FORRAI Judit & PÓK Andrea, Budapest, 2020. 219–242. DOI 10.23716/TTO.24.2020.19

ISAEVICH, Yaroslav: *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*. CIUS-Press [Canadian Ins. Of Ukrainian Studies]: Edmonton, Toronto, 2006.

ŠEVČENKO, Ihor: *Ukraine between East and West: essays on cultural history to the early eighteenth century*, Toronto, 1996.

STONE, Daniel: *The Polish-Lithuanian State, 1386–1795*. University of Washington Press: Seattle & London, 2001. 374.

ДМИТРИЕВ, Михаил Владимирович: *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.* Издательство МГУ [Московского государственного университета]: Москва. 2003.